

Hadravová, Alena

**Antická inspirace středověkých zoologických popisů : Memnonidae -
Memnonovi ptáci**

Graeco-Latina Brunensia. 2009, vol. 14, iss. 1-2, pp. [93]-111

ISBN 978-80-210-5000-6

ISSN 1803-7402 (print); ISSN 2336-4424 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/114968>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ALENA HADRAVOVÁ (AKADEMIE VĚD ČR, PRAHA)

ANTICKÁ INSPIRACE STŘEDOVĚKÝCH ZOOLOGICKÝCH POPISŮ. MEMNONIDAE – MEMNONOVI PTÁCI¹

Ancient Inspiration of Zoological Descriptions in Middle Ages.

Memnonidae – Memnon's Birds

Magister Pavel Židek (Paulus de Praga, Paulerinus) wrote a massive encyclopedia Liber viginti arcium (The book of twenty arts) for the Czech King Georg of Poděbrady about 1460. Today the book is kept in Cracow, BJ 257. The editions of several parts of encyclopedia were published recently (on artisans, cf. HADRAVOVÁ 1997; on zoology, cf. HADRAVOVÁ 2008; on astronomical tables, cf. HADRAVOVÁ – HADRAVA 2007 and 2008). The present work is based on Paulerinus' item Menonites, i.e. Memnonidae, „Memnon's birds“, extracted from the zoological part of his encyclopedia (fol. 174va), and deals with its literary sources. I write this my contribution in Czech with an intention to cite chosen corresponding extracts from numerous Czech translations of classical Latin and Greek literature, which were published in our country last century, and thereby to pay tribute to them.

Hero of Trojan War

Ethiopian King Memnon, the son of Eos, the goddess of dawn, was one of the heroes of Trojan war, an ally of Trojans. He was slain by Achilleus. His mother Eos asked for him from Zeus a special sign at least: from the smoke of Memnon's funeral pyre had risen birds which fought against each other and then they fell down on the pyre as a sacrifice on Memnon's honour. Memnon is mentioned in many works of ancient Greek and Latin literature, e.g. Ovidius, Metamorphoses 13,576–619; Hyginus, Fabulae 112 and 223; Lucius Ampelius, Liber memorialis, cap. 8; Cassiodorus, Variae, lib. 7; Herodotos, Historiæ 5,53–54 and 7,151; Diodoros Siculus, Bibliothéké 2,22; Ovidius, Fasti 4,714; Ovidius, Amores 1 8,4; Homer, Odysseia 4,185–187; Dictys Cretensis, Ephemeris belli Troiani 4,4–8 and 6,10; Dares Phrygius, De excidio Troiae historia 18, 24, 25; Hesiodos, Theogonia 984–985; Vergilius, Aeneis 1,488–489; Horatius, Epistulae 1,10,36; Lucanus, Pharsalia 3,284–286; Pausanias, Periégésis tés Hellados 3,3; 3,18; 5,19 a 5,22; Seneca, Troades 1 and 229. He was also frequently depicted in fine arts – see, e.g., fig. 1: „Memnon's piet“.

Memnon's Colossi in Egypt

Memnon became a subject of a cult promoted by Ptolemaic dynasty, which ruled in Egypt in the Hellenistic period and spread the Greek culture there. Two sitting statues of Pharaoh Amenhotep III (18th dynasty) at Thebes built originally as a part of his sanctuary are called „Memnon's Colossi“ from the end of the Hellenistic period. The northern one was damaged by earthquake in the year 27 B.C. and from that time the statue sounded in the morning due to drying of humidity with the rise of temperature. This sound was explained as Memnon's singing by which he greets his mother Eos (Dawn). The Emperor Hadrian visited this place in 130 A.D. and he still heard „singing colossus“.

¹ Práce vznikla v návaznosti na grant GA ČR 405/03/0232 a v rámci Výzkumného záměru AV0Z 80630520.

Septimius Severus let to repair the colossi at the end of the 2nd century, and from that time the statue ceased to sing. See allusions in Plinius, Naturalis historia 36,58; Decimus Iunius Iuvenalis, Satirae 15,5–6; Pausanias, Periégésis tés Hellados 1,42; Strabón, Geógrafika 17,42 and 17,46; Tacitus, Annales 2,61; Dion Chrysostomos, Discourses 31,92; Rufus Festus Avienus, Periégésis seu Descriptio orbis terrarum 363–365; Aelius Spartianus, Septimius Severus (Scriptores Historiae Augustae) 17,4.

Memnon's birds

Memnon's birds are mentioned e.g. by the following authors: Moschos, Epitafios Biónos 3,37; Ovidius, Amores I 13,3–4; Plinius, Naturalis historia 10,74; Solinus, Collectanea rerum memorabilium 40,19; Claudius Aelianus, De natura animalium 5,1; Quintus Smyrnaeus, Ta meth' Homéron 2,642–655; Pausanias, Periégésis tés Hellados 10,31. See also fig. 2–4: Greek vases with the motive of the fight between Achilleus and Memnon or with mother Eos mourning or removing the dead body of her son Memnon from the battle-field, is often accompanied by a bird flying above (Memnon's bird?).

Memnon's birds in Middle Ages

Medieval excerptors extracted the story on birds from ancient literature and put it to a new context, to catalogues of animals, which are in a sense a precursor of today's zoological literature. See Isidor of Seville (6–7 cent.), Etymologiae XII 7,30; Thomas Cantimpratensis (13th cent.), Liber de natura rerum 5,83; Vincentius Bellovacensis (13th cent.), Speculum naturale 17,104; Albertus Magnus (13th cent.), De animalibus 23,75. Czech scholar Magister Bartholomaeus of Chlumec, named Claretus (14th cent.), wrote so called Glossarium, a bilingual Latin-Czech list of items excerpted from some – today unknown – medieval encyclopedia. On the relationship of Claretus' works and Paulerinus' encyclopedia cf. HADRAVOVÁ (2008: 55–64 and 522–523). The birds on Memnon's tomb can be seen on fig. 6 (Thomas Cantimpratensis, Liber de natura rerum. Ms. Prague, National Library, XIV A 15, fol. 77va. Czech provenience, c. 1375–1440). The influence of ancient roots and their modification in medieval knowledge can be illustrated by the Paulerinus's description in his encyclopedia (fol. 174va): „Memnon's birds (Menonites) are Egyptian birds, a somewhat bigger than ducks. They move mostly around the Memnon's tomb. They fly in flocks and sometimes they encounter for three days in so acute and furious fight that inhabitants of that place fill carriages by killed birds. Their young meat prepared in different ways is suitable for eating, the old one, however, is useless unless it is pickled in honey as the meat of ensnared field birds.“

Práce na edici přírodovědné části rukopisně dochované latinské encyklopedie mistra Pavla Židka *Liber viginti arcium* (*Kniha dvacatera umění*), sepsané v Plzni kolem roku 1460 pro krále Jiřího z Poděbrad a chované dnes v Jagellonské knihovně (BJ) v Krakově,² dává podnět k celé řadě otázek, jež si zaslouží další detailní zpracování. Následující řádky se budou zabývat pouze jediným ze 445

² HADRAVOVÁ, ALENA. 2008. *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná*. Praha: Academia. Jiné části encyklopedie byly editovány a komentovány v pracích HADRAVOVÁ-DOHNALOVÁ, ALENA. 1990. „K řemeslnické terminologii v encyklopedii Pavla Židka *Liber viginti arcium* a jejímu využití ve středolatinšské lexikografii.“ *Listy filologické*, 113, 135–143; HADRAVOVÁ, ALENA. 1997. *Paulerinus (Pavel Židek), Liber viginti arcium (ff. 185ra–190rb)*. Praha: KLP; HADRAVOVÁ, ALENA – HADRAVA, PETR. 2007. „Astronomy in Paulerinus's Fifteenth-Century Encyclopaedia *Liber viginti arcium*.“ *Journal for the History of Astronomy*, 38, 305–324, a HADRAVOVÁ, ALENA – HADRAVA, PETR. 2008. „Tabulka ekvací Měsíce z latinské encyklopedie Pavla Židka a její srovnání s *Almagestem*, Toledskými a Alfonsinskými tabulkami.“ *Dějiny věd a techniky*, 41, 65–84. Srov. též *Slovník latinských spisovatelů*. 2004. Zpracoval kol. aut. za vedení EVO KUŤÁKOVÉ a ANEŽKY VIDMANOVÉ. Praha: Leda, 444–445, a *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*. 4 (S–Ž), sv. II (U–Ž). 2008. Kol. aut., vedoucí redaktor LUBOŠ MERHAUT. Praha: Academia, 1838.

konkrétních živočichů, popsanych v Žídkově encyklopedii. I tento jediný příklad je však dobrou metodickou ukázkou toho, jakým způsobem středověcí encyklopedisté postupovali při psaní svých děl a jak ještě i ve druhé polovině 15. století mytologická látka s tradicí trvající možná více než dva a půl tisíce let plnila přírodovědná pojednání a katalogy zvířat evropské literatury, včetně literatury české provenience.³

Pavel Židek v *Knize dvacatera umění* (Krakov, BJ, sign. 257) na fol. 174va popisuje tzv. „Memnonovy ptáky“ takto:

„[M]ENONITES sunt aves Egipcie, anate modico maiores, circa sepulcrum Menonis se maxime obversantes, que volantes catervatim interdum ad triduum tam acriter et seve preliantur, ut incole loci illius quadrigas inpleant de avibus interfectis. Et caro eorum novella apta est esui secundum multiplicem preparacionem, veterana aut non valet, nisi in melle conservetur uti caro agrestium in suffocatis.“⁴

Abychom obsahu textu dobře porozuměli, musíme znát odpověď na několik otázek. Nejprve si připomeňme, kdo byl Memnón, po němž jsou ptáci pojmenováni.

Hrdina od Tróje

Východiskem je několik verzí staré řecké báje; jedna z nejobširnějších je zapísána v Ovidiových *Proměňách* (*Metamorphoses*). Vypráví o tom, že Memnón byl syn bohyně jitřních červánků Éóje (tj. Aurory, Jitřenky) a Títhóna, syna trójského krále Láomedonta. Byl to aithiopský král a spojenec Trójanů v trójské válce, jimž přispěchal na pomoc proti Řekům s velkým vojskem, shromážděným v asijském vnitrozemí. Ještě před účastí ve válce proslul Memnón jako stavitel v Persii, mj. prý obehnal hradbami město Súsý nedaleko řeky Tigridu a vystavěl palác v Ekbatanách. V 1. či 2. století n. l. o tom píše Hyginus v *Bájích* (*Fabulae*) 223: „Sedm podivuhodných výtvorů. – Palác krále Kýra v Ekbatanách, který vystavěl Memnón z různobarevných a bělostných kamenů, spojených zlatem“.⁵ Římský autor patrně 4. století n. l. Lucius Ampelius v díle *Příručka doporučených znalostí* (*Liber memorialis*)⁶ v 8. kapitole uvádí: „Divy světa. ... V Ekbatanách je vystavěn palác krále Kýra, je z bělostných... kamenů, spojených zlatem.

³ Příspěvek publikuji záměrně v češtině, abych tak mohla citovat z množství českých literárních překladů antické literatury, které u nás v minulosti vyšly, a vzdát jim tímto hold. – Latinská ani řecká znění citovaných úryvků antických děl neuvádím, výjimkou jsou pouze citace ze středověké latinské literatury, která by mohla být pro badatele v oboru antické literatury méně dostupná.

⁴ A. HADRAVOVÁ (2008: 116, srov. též 27–28). – V hranaté závorce záhlaví hesla je doplněna iniciála, která v Žídkově encyklopedii nebyla dopsána.

⁵ Nebyl-li vydán český překlad citovaných latinských či řeckých prací či neměla-li jsem jej k dispozici, uvádím překlady vlastní.

⁶ Srov. SLS (2004: 87).

Jsou tam různobarevné sloupy...; i hradby... v Babylónu... vystavěl Memnón“. Tytéž stavby vypočítává v 7. knize *Různých úředních listů* (*Variae*) kolem roku 540 i Cassiodorus: „palác médkého krále Kýra, který z kamenů pospojovaných zlatem marnotratně vystavěl Memnón“. Z Hérodotových *Dějin* (5,53–54; 7,151) a z *Historické knihovny* Diodóra Sicilského (2,22) se dovídáme o Memnonově sídelním městě Súsách a také o 2330 km dlouhé a jím vybudované cestě, která spojovala Súsy se Sardami.

Memnona jako účastníka trójské války nakonec v souboji zabil Achilleus. Zdrčená Memnonova matka Éós mu u Dia vyprosila alespoň zvláštní znamení: na Diův pokyn vzešli z dýmu Memnonovy pohřební hranice ptáci,⁷ kteří se spolu střetli a mrtví pak napadali zpět na hranici jako pohřební oběť na Memnonovu poctu. Srov. Ovidius, *Metamorphoses* 13,576–619: „Černý popel se vznáší a do hustých oblak se kupí, / ... / živým se stává; a nápadná lehkost mu poskytla křídla. / Zprvu se podobal ptáku, však po chvíli na šumných křídlech / pták zde skutečný létá, a spolu s ním přemnoho bratří, / stejně zrozených z hranice dýmu, se k nebesům vznáší. / Hranici oblétnou třikrát a třikrát zakvílí žalně, / vzápětí při čtvrtém letu se ve dvě rozdělí strany. / Tehdy dychtivá boje dvě hejna se do sebe pustí, / válčice zobákem ostrým a drápy zakřivenými, / hrudí i křídly tak do sebe bijí a bojují spolu. / Mrtvá pak padají příbuzná těla jak pohřební oběť, / znajíce dobře svůj původ, že z chrabrého junáka vzešla. / Ptákům náhle tak vzešlým dal původ také i jméno: / zovou se Memnonovci. A každého roku v čas tentýž / pospolu obnoví boj a s pohřebním křikem jdou na smrt“.⁸

Takto podrobně tedy báji rozpracoval Ovidius v *Proměnách*, zmínku o Memnonově matce pak přináší také v *Kalendáři* (*Fasti*) 4,714; překladatel do češtiny tu přitom za Ovidiovo latinské sousloví „Memnonis mater“ („Memnonova matka“) užil překladu „Jitřenka“: „Jitřenka příštího dne až na voze růžovém vyjde“.⁹ Jinou reminiscenci Éóje a Memnona najdeme i v Ovidiově básnické sbírce *Lásky* (*Amores*) I 8,1–4: „Žije tu jakási baba... /... /... ta střízlivá nezřela nikdy / tmavého Memnona matku na voze růžovém jet“.¹⁰ O Memnonovi a mýtu s ním spojeném pojednával i dnes už jen ve zlomcích dochovaný epos *Aithiopsis* snad Arktína z Milétu¹¹ z 8. či 7. století př. n. l., dále tzv. *Malá Ílias* (*Ílias mikrá*) Le-

⁷ O motivu vzniku ptáků z kouře pohřební hranice hovoří i Aristotelés v díle *O zvířatech* (*De animalibus*) 9,1, ovšem v souvislosti se žluvou a bez širšího kontextu: „(o žluvě) se vypráví, že se původně zrodila z pohřební hranice“.

⁸ Publius Ovidius Naso. *Proměny*. 1974. Přel. IVAN BUREŠ. Praha: Svoboda, 361–362. Srov. též Publius Ovidius Naso. *Proměny*. 1967. Přel. FERDINAND STIEBITZ. Praha: Odeon, 299–300.

⁹ Publius Ovidius Naso. *Kalendář. Žalozpěvy. Listy z Pontu*. 1966. Přel. IVAN BUREŠ a RUDOLF MERTLÍK. Praha: Odeon, 109.

¹⁰ Publius Ovidius Naso. *Lásky. Listy milostně. Umění milovati. Jak léčiti lásku*. 1963. Přel. IVAN BUREŠ a RUDOLF MERTLÍK. Praha: SNKLU, 20.

¹¹ CANFORA, LUCIANO. 2004². *Dějiny řecké literatury*. Přel. kol. aut. pod vedením D. BARTOŇKOVÉ. Druhé, revidované a doplněné vydání. Praha: KLP, 817.

Obr. 1. Tzv. „Memnonova pieta“. Téma matky Éoje a jejího mrtvého syna Memnona se stalo jedním z námětů vázového malířství. Attický červenofigurový kylix z Capuy, kolem 490–480 př. n. l. (Louvre, inv. č. G 115, Paříž)

Obr. 2. Zápas Achillea s Memnonem. Za hrdiny stojí jejich matky, bohyně Thetis a Éós. Výjev je provázen zpodobněním blíže nespécifikovaného ptáka (Memnonův pták?). Černofigurová attická váza z Vulci, kolem 510 př. n. l. (Staatliche Antikensammlungen, inv. č. 1410, Mnichov)

Obr. 3. Éós truchlí nad poraženým Memnonem, nad její hlavou snad Memnonův pták (?).
Attická černofigurová váza z Etrurie, kolem 530 př. n. l. (Museo Gregoriano Etrusco,
inv. č. 16589, Vatikán)

Obr. 4. Éós odnáší z bojiště Memnona zabitého Achilleem, nad hlavou snad Memnonův pták
(?). Attická černofigurová váza, kolem 525–475 př. n. l. (Metropolitan Museum of Art, inv. č.
56.171.25, New York)

scha z Mitylény¹² a Simónidův *Memnón* z 5. století př. n. l.,¹³ stejně jako několik dnes již ztracených dramat. Patří k nim Aischylova dramata *Memnón* a *Psychostasia* (*Vážení duší*). O druhém z dramat nevíme nic než to, že zřejmě zpracovávalo látku o vážení duší Achillea a Memnóna na vahách osudu za přítomnosti jejich matek. Předobrazem scény je zřejmě zvažování osudu Trójanů a Achájů na miskách Diových vah v *Íliadě* 8,68–74 a obdobné zvažování osudu Achillea a Hektora v *Íliadě* 22,208–213. (Britské muzeum v Londýně uchovává archaický attický černofigurový lékythos s Hermem stojícím mezi Memnonem a Achillem a vážícím jejich duše, inv. č. B639.) Neznámá je dnes také Sofokleova hra *Memnón*. Pouze název či malé zlomky máme ze skladeb *Ornithogoniá* (*Původ ptáků*) helénistického básníka jménem Boió,¹⁴ z Kallimachovy prózy *Optácích* či obdobné práce M. Aemilia Macra, z nichž téma proměn čerpal patrně Ovidius.¹⁵ Drobné zmínky o Memnonovi najdeme v Homérově *Odysseii* (např. 11,486 či 4,185–187: „oči však neměl bez slz ni Nestorův Peisistratos, / neboť mu Antilochos, rek bezvadný, na mysl přišel, / kterého usmrtil Memnón, syn proslulý zářivé Zory“),¹⁶ nikoli však v *Íliadě*, jejíž vyprávění se soustřeďuje na jiné epizody trójské války. Hodně pozornosti je mu naopak věnováno až v mladších latinských zpracováních událostí trójské války, které se staly východiskem středověkých trojanských kronik a za jejichž autory byli mylně považováni Diktys Krétský (*Ephemeris belli Troiani, Zápisky o válce trójské*),¹⁷ a Darés Fryžský (*De excidio Troiae historia, Pád Tróje*).¹⁸ Uvedme v úplnosti všechna místa, kde se v těchto pracích o Memnonovi mluví.

První autor, Diktys Krétský (či snad správněji Lucius Septimius), popisuje Memnonovo vojsko v *Zápiscích o válce trójské* 4,4 takto: „Následujícího dne však dorazil s obrovskými vojenskými sbory Indů a Aithiopů Memnón, syn Títhóna a Jiřenky. Tento velký, slavný král ještě překonal Priamovy naděje a očekávání, protože shromáždil mnoho tisíc bojovníků, vyzbrojených různým způsobem. Celé okolí Tróje, i vzdálené, kam se dalo dohlédnout, bylo zaplněno muži i koňmi a skvělo se leskem jejich ozdob. Ty všechny přivedl k Tróji po svazích Kavkazu, ostatní – počtem nikterak slabší – poslal po moři“.¹⁹ Po vyličení bo-

¹² L. CANFORA (2004: 837).

¹³ MURPHY, EDWIN. 1989. *The Antiquities of Asia*. A Translation with Notes of Book II of the „Library of History“ of Diodorus Siculus. New Brunswick: Transactions Publishers, pozn. 29: 64.

¹⁴ L. CANFORA (2004: 819).

¹⁵ SLS (2004: 73); Ovid: *Metamorphoses*, Book XIII. Ed. by NEIL HOPKINSON. Cambridge, 2000, 27–29.

¹⁶ Homér. *Odysseia*. Přel. Rudolf Mertlík. Praha: Odeon, 1984 (13. vydání), 156 a 50.

¹⁷ Autorem latinského převodu nedochovaného řeckého originálu z 1. – 3. století byl snad ve 4. století jinak neznámý Lucius Septimius. Srov. SLS (2004: 531); L. CANFORA (2004: 821).

¹⁸ Latinské zpracování původní řecké předlohy z 1. století vzniklo až v 5. či 6. století. Srov. SLS (2004: 208).

¹⁹ *Homérští hrdinové ve vzpomínkách věků*. (Diktys Krétský a Darés Fryžský.) 1977. Přel. EVA KAMÍNKOVÁ. Praha: Svoboda, 86.

kové strategie Memnonova vojska (tamtéž, 4,5–8)²⁰ se píše o Memnonově smrti (Achilleus „proklál kopím nepřítelovo hrdlo nechráněné štítem“)²¹ a pohřbu („Odděleně od ostatních spálili Memnona, jeho ostatky uložili do urny a poslali je po králových nejbližších zpět do otcovské půdy“).²² Poslední zpráva (tamtéž, 6,10) se týká Memnonovy sestry Himery, která odvezla urnu s bratrovými ostatky do Foinikie.²³

Tzv. Darés Fryžský jmenuje v *Pádu Tróje* 18 Memnona v seznamu vojevůdců cizích zemí, jejichž vojska přispěchala na pomoc Priamovi proti Řekům: „Z Aithiopie Persés a Memnón“.²⁴ Po výčtu cizích vojsk se praví: „Těmto velitelům a vojskům, jež se připravovala, postavil Priamos do čela jako vrchní velitele a vůdce Hektora, Deifoba, Alexandra, Troila, Aineia a Memnona“.²⁵ Dále (tamtéž, 24) je popisován Memnonův střet s Achileem: „Hektór zranil Achillea do stehna. On pak ucítiv bolest, začal ho pronásledovat ještě usilovněji a neustal, dokud ho nezabil. Po Hektorově smrti obrátil Trójaný na útěk... Postavil se mu však velmi statečně na odpor Memnón a svedli spolu prudký boj, z něhož oba odešli se zraněním. Bitvu přerušila noc“.²⁶ Po mnoha měsících bojů prokládaných příměřími na pohřbení mrtvých a ošetření raněných došlo k rozhodujícímu boji Achillea s Memnonem. V Darétově podání (25) je líčen takto: „V litém boji byl raněn Troilův kuň, zhroutil se, strhl s sebou Troila a shodil ho. Tu rychle přiběhl Achilleus, zabil Troila a jal se ho vléci z bojiště. A byl by ho odvedl, kdyby mu ho nebyl vyrval Memnón a zároveň nebyl způsobil Achilleovi zranění. Achilleus poraněn odcházel z boje. Memnón ho pronásledoval a s mnoha vojíny zahájil útok. Když se na něho Achilleus ohlédl, zastavil se. Po ošetření své rány Achilleus chvilku bojoval a skolil Memnona mnoha ranami. Sám pak ustoupil pro zranění z té bitvy. Když byl perský král zabit a trójské vojsko rozprášeno, utekli zbývající Trójané do města a zavřeli brány. Bitvu pak přerušila noc... Priamos uspořádal velkolepý pohřeb Troilovi a Memnonovi“.²⁷

Ve stejné době jako Homér, v 8. století př. n. l., píše o Memnonovi Hésiodos v *Theogonii* (*Zrození bohů*) 984–985: „Zora z Títhóna počala Memnona, oděnce v bronzu, / krále Aithiopů“.²⁸ Memnona připomíná v 6. – 5. století př. n. l. ve všech čtyřech dochovaných knihách epiníkií Pindaros (*Isthmioníkais* 5, *Nemeoníkais* 3, *Olympioníkais* 2 a *Pýthioníkais* 6). Catullus Etiopana („černého Memnona“) reflektuje v básni 66,52.²⁹ Ve Vergiliově eposu *Aeneis* 1,488–489 je

20 E. KAMÍNKOVÁ (1977: 86–89).

21 E. KAMÍNKOVÁ (1977: 88).

22 E. KAMÍNKOVÁ (1977: 89).

23 E. KAMÍNKOVÁ (1977: 123–124).

24 E. KAMÍNKOVÁ (1977: 144).

25 E. KAMÍNKOVÁ (1977: 144).

26 E. KAMÍNKOVÁ (1977: 148–149).

27 E. KAMÍNKOVÁ (1977: 155).

28 Hésiodos. *Zpěvy železného věku*. 1990. Přel. JULIE NOVÁKOVÁ. Praha: Svoboda, 39.

29 *Katullus, Tibullus, Propertius. Triumvirové lásky*. 1964. Přel. OTAKAR SMRČKA (Katulla)

Memnón zmíněn jako jeden z význačných válečníků trójské války, jenž se proto stal námětem výzdoby velkého chrámu v Kartágu. Chrám si prohlíží Aineiás, když čeká na přijetí u královny Dídó: „Těž tam rozpoznal sebe, jak v první bojuje vřavě, / viděl i východní šiky a černého Memnona zbraně“.³⁰ Drobná zmínka je v Horatiových *Listech (Epistulae)* 1,10,36, ale i v Lucanově *Farsalském poli (Pharsalia)* 3,284–286: „Ani když z Memnona říše své oddíly odváděl Kýros, / když táhl vládce perský, jenž vojsko své počítal z toho, / kolik šípů se vzneslo“.³¹ Dión Chrysostomos (z Prúsy, 1. – 2. století),³² věnuje Memnonovi jako účastníku trójské války pozornost na několika místech v jedenácté *Řeči (Orationes)*.

Pausaniás ve 2. století n. l. ve své *Cestě po Řecku* 5,19 popisuje Héřin chrám v Olympii. Jedním z votivních darů, které v něm byly uloženy, byla tzv. Kypselova pokladnice (v českém překladu zvolila překladatelka H. Businská výraz ‚truhla‘), zdobená obrazy z řeckých bájí: „Jako čtvrtý výjev na truhle, jdeme-li z levé strany, je Boreás, uchvacující Óreithyi... Théseus drží lyru a vedle něho Ariadné nese věnec. U bojujícího Achillea a Memnona stojí matky“.³³ Pausaniovo vyprávění pokračuje líčením skupiny soch a dalších votivních darů, věnovaných obcemi i soukromníky posvátnému okrsku v Olympii (5,22): „Podle takzvaného Hippodameia je polokruhovitý podstavec z kamene, na němž pak jsou sochy: Zeus, Thetis a Hémera, prosící Dia za své děti. To je tedy uprostřed podstavce. Synové sami pak v podobě bojujících stojí vedle, totiž každý z jednoho konce podstavce, Achilleus a Memnón. ... Jsou to díla Lykia, syna Myrónova“.³⁴ V nové době byly dokonce objeveny fragmenty podstavce, na nichž tyto sochy stály; jedna z nich nese nápis MEMNON, vyrytý archaickým písmem.³⁵

S ohlasem Memnonova kultu se setkáváme i na jiných místech Řecka, nejen v Olympii. Jmenuje je rovněž Pausaniás, který v *Cestě po Řecku* vychází i z vlastních cestovatelských zážitků. Popisuje (3,3) „meč Memnonův zavěšený u Níkomédských v chrámu Asklépiově“³⁶ nebo výzdobu Apollónova trůnu v Amyklách (3,18): „magnésijský umělec Bathyklés vytvořil trůn amykelského boha, on také pracoval na darech, jež jsou ve vztahu k trůnu. ... Také Achilleův souboj s Memnonem je tu předveden“.³⁷

a RUDOLF MERTLÍK (Tibulla a Propertia). Praha: SNKLU 75.

30 Publius Vergilius Maro: *Aeneis*. 1970. Přel. OTMAR VAŇORNÝ. Praha: Svoboda, 44.

31 Lucanus. *Farsalské pole*. 1976. Přel. JANA NECHUTOVÁ. Praha: Svoboda, 90.

32 STIEBITZ, FERDINAND. 1972. *Stručné dějiny řecké literatury*. Praha: SPN, 215; L. CANFORA (2004: 595).

33 Pausaniás: *Cesta po Řecku I, II*. 1973 (I), 1974 (II). Přel. HELENA BUSINSKÁ. Praha: Svoboda, 402–403.

34 H. BUSINSKÁ (1973: 412).

35 DITTENBERGER, WILHELM – PURGOLD, KARL. 1966. *Die Inschriften von Olympia*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

36 H. BUSINSKÁ (1973: 215).

37 H. BUSINSKÁ (1973: 253–254).

Zmínky o Memnonovi jsem našla dále v autoru 2. století př. n. l. Apollodórovi (*Epitomé* 5,3): „Memnón, syn Títhóna a Jitřenky, přivedl do Tróje proti Řekům velké vojsko Aithiopanů, a poté, co zabil mnoho Řeků včetně Antilocha, jej samého zabil Achilleus“.

V již citované Hyginově sbírce *Fabulae (Báje)*, jež se ovšem zjevně nedochovala v původní verzi, ale jen v podobě stručných scholií anonymního excerptora, čteme ve 112. kapitole, nazvané „Kdo koho vyzval k boji a kdo se s kým utkal“, věcný údaj: „Antilochos s Memnonem, Antilochos byl zabit. Achilleus s Memnonem, Memnón byl zabit.“

V Senekově tragédii *Trójanky (Troades)* je kromě drobné poznámky o tom, že Memnón padl (229), pojmenován hrdina na začátku díla (1) opisem: „ten, kdo jako první zdraví nově zrozený den“ (tj. svou matku Éóju, Jitřenku).

Memnonovy kolosy

Toto místo nás přenáší k dalšímu kontextu spjatému s Memnonovou osobou, a sice k tzv. Memnonovým kolosům. Memnonovy kolosy, ve skutečnosti dvě sedící sochy Amenhotepa III. (vládl kolem 1411–1375 př. n. l., v době 18. dynastie) z egyptských Théb na západním, levém břehu Nilu, naproti Luxoru a Karnaku, jsou jediným pozůstatkem zádušního chrámu; byly postaveny před jeho vchodem. „Memnonovými“ jsou kolosy zvané od konce helénistické doby, kdy v Egyptě vládla řecká dynastie Ptolemaiovců a s nimi se šířila řecká kultura. Řekům, kteří se seznámili s egyptskou kulturou, monumentální stavby podél Nilu připomínaly vlastní bájnou minulost, spojenou v jejich představách s herojskou homérovskou tradicí. Protože se Amenhotepovy kolosy v řeči thébských obyvatel nazývaly „mennu“, byl odtud už jen krůček k jejich spojení s řeckým Memnonovým kultem, byť povědomí, že jde o sochy místního faraóna, z paměti Egyptanů úplně nevymizelo. (Svědčí o tom i přímé Pausaniovo svědectví, citované níže.) Srov. Dión Chrysostomos, *Orationes* 31,92: „Znám mnoho soch; některé z nich představují polobohy, jiné hrdiny, jako byli na příklad Achilleus, Sarpédón a Théseus, kterým... nebyla ta která socha věnována od počátku. A říká se, že v Egyptě je kolosální socha Memnona, která mu stejně tak nebyla původně věnována.“³⁸ Srov. též Rufus Festus Avienus, *Popis světa (Periegesis seu Descriptio orbis terrarum)* 363–365 (4. století n. l.): „Théby... své území obklopily vysokými hradbami: tam Títhónův Memnón pozoruje růžové otěže matky Aurory.“³⁹ Roku 27 př. n. l. se při zemětřesení zřítíla severněji postavená ze dvou soch, a to až k pasu, a ve zbytku kolosu vznikly trhliny. Ranní vysychání vlhkosti a rozdíly teplot mezi dnem a nocí způsobily, že po ránu socha vydávala zvuky, „zpívala“. Plinius

³⁸ K řeckým a latinským nápisům na Memnonových kolosech srov. BERNAND, ANDRÉ. 1960. *Les inscriptions grecques et latines du Colosse de Memnon*. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale. – Za upozornění na knihu děkuji prof. Břetislavu Vachalovi.

³⁹ Verše překládám prozaicky.

v *Přírodovědě* (*Naturalis historia*) ve výkladu o nerostech, minerálech, drahých kamenech a o výtvarných dílech z nich zhotovených, píše (36,58): „Egypt nalezl v Aithiopii tak zvaný basamit, jenž má barvu a tvrdost železa a odtud dostal i jméno. Ten se nenalezl nikdy větší, nežli je ten, který zasvětil císař Vespasianus Augustus ve chrámu Míru. Představuje Nil, obklopený šestnácti dětmi, jež si kolem hrají, což značí šestnáct loket, nejvyšší to hladinu stoupající řeky. O jemu podobném se vypravuje v Thébách ve svatyni Sarápidově; jest zasvěcen, jak myslí, soše Memnonově a každodenně při východu slunce zasažen paprsky prý zaznívá“.⁴⁰ Římský satirik Decimus Iunius Iuvenalis (kolem 55 – po roce 130) strávil část života v egyptském vyhnanství. Jeho *Satirae* (*Satiry*), pocházející z let 116–127, byly dobře známy i ve středověku. Srov. 15,5–6: „tam, kde zaznívají kouzelné struny Memnona rozpůleného vedví⁴¹ / a kde leží staré, stobranné Théby“. Již citovaný Pausaniás v *Cestě po Řecku* (1,42) ve 2. století zpěv ještě slyšel: „ještě více jsem žasl nad egyptským kolosem. Kdo překročí v egyptských Thébách Nil směrem k takzvaným Syringám, spatří sedící sochu, vydávající zvuk, lid ji jmenuje Memnonovou. Říkají, že Memnón táhl z Aithiopie do Egypta a dále až k Súsám.⁴² Thébané však neříkají, že je to Memnón, nýbrž Famenof z domácích králů a jemu prý socha náleží. Slyšel jsem již také lidi říkající, že je to Sesóstris. Kambysés dal sochu pobořit; nyní pak je část od hlavy do poloviny těla svržena, ostatní sedící část však vydává den co den při východu slunce zvuk, který lze nejspíše připodobnit zvuku pukající struny kithary či lyry“.⁴³ Citát je navíc pěkným svědectvím o tom, že mezi egyptským domácím obyvatelstvem přetrvávalo jakési povědomí o existenci dávných faraónů (v řecké zkomolenině výrazu Famenof můžeme vytušit Amenhotepovo jméno), zatímco oficiální vládnoucí Ptolemaiovi si soše přiřkli označení plynoucí z řecké tradice. Také Strabón se o Memnonovi zmiňuje v *Zeměpise* (*Geógrafika*), 17,42 a také 17,46: „Přijde-li se do Théb,... jsou tu dva kolosy, které jsou blízko sebe, a každý z nich je vyroben z jediného kusu kamene. Jeden je zachovaný, ovšem horní část druhého, jak se vypráví, spadla od pasu nahoru při zemětřesení. Soudí se, že z části toho kolosu, který zůstal na trůně, a jeho podstavce jednou denně vychází zvuk, podobný lehkému vánku. Také já, když jsem na tom místě byl s Ailiem Gallem a skupinou jeho přívrženců, jak přátel, tak vojáků, jsem kolem první hodiny ten zvuk slyšel; zda ovšem vycházel z podstavce či z kolosu, či zda zvuk vyluzoval účelově některý z mužů, kteří stáli kolem a v blízkosti podstavce, nejsem schopen spolehlivě určit. Protože příčina není jasná, jsem nakloněn věřit spíše tomu, že zvuk vycházel z kamenu.“ V Tacitových *Letopisech* (*Annales*) 2,61 čteme: „Germanicus... vě-

⁴⁰ Gaius Plinius Secundus. *O umění a umělcích*. 1941. Přel. VÁCLAV PRACH. Praha: Melantrich, 89.

⁴¹ Latinské sousloví *dimidio Memnone* odkazuje na Memnonovy sochy rozbité zemětřesením na dvě části.

⁴² Na jiném místě (4,31) Pausaniás upřesňuje: „sám jsem nespátl ani hradby babylónské, ani ty memnonské v perských Súsách,“ H. BUSINSKÁ (1973: 344).

⁴³ H. BUSINSKÁ (1973: 111–112).

noval pozornost také jiným divům, z nichž výjimečná byla kamenná podobizna Memnona, která vydávala hlasitý zvuk, když se jí dotkly sluneční paprsky.“

Obr. 5. Tzv. Memnonovy kolosy, ve skutečnosti sochy Amenhotepa III. Egyptské Théby, 18. dynastie.

Ke zvučícímu kolosu, orientovanému nadto tváří k východu, bylo tedy přiřazeno vysvětlení, že jde o sochu Memnona, který po ránu zdraví svou matku Éóju. Kolosy slyšel zpívat ještě i císař Hadrián, který je navštívil v roce 130 n. l. Septimius Severus je na konci 2. století dal opravit a od té doby kolosy nezpívají. Svědectví o cestách Septimia Severa přináší úryvek z textu Aelia Spartiana *Septimius Severus* (17,4); text pochází ze 4. století n. l. a je zařazen ve *Scriptores Historiae Augustae*: „Severus sám posléze často dával najevo, že cestování s cílem poznat náboženství boha Sarápida, starobylé reálie a nové živočichy či místa mu bylo příjemné; prohlédl si totiž Memfis, Memnona, pyramidy i labyrint.“

Memnonovi ptáci

To je tedy první část báje o Memnonovi, hrdinovi na straně Trójanů a objektu ptolemaiovského kultu v Egyptě; druhá se týká ptáků dávaných s ním do souvislosti. Už jsme citovali, co o nich píše Ovidius v *Proměnách*. Znalost báje předpokládá také ve sbírce *Lásky (Amores)* I 13,1–4: „Od svého starého chotě už

Jitřenka nad moře vyšla, / na voze ojíněném přiváží růžový den. / Kampak, Jitřenko, spěcháš? Jen počkej, ať oslaví ptáci / krvavým výročním bojem mrtvého Memnona stín!“⁴⁴ Máme však i další literární svědectví. Např. řecký bukolický básník ze Syrakús 2. století př. n. l. Moschos uvádí v *Žalozpěvu na Bióna* 3,37:⁴⁵ „nářek Sirén na pobřeží nebyl nikdy tak žalostný, píseň slavíka mezi skalami nebyla nikdy tak truchlivá..., ani nikdy nebyl tak smutný Memnonův pták poletující zrána kolem hrobky syna Jitřenky, jako když oplakávali Biónovu smrt“⁴⁶ Plinius v *Přírodovědě (Naturalis historia)* 10,74 říká: „Podle některých spisovatelů přilétají každého roku z Etiopie do Tróje ptáci a střetávají se u Memnonovy hrobky; proto jsou zváni Memnonovými ptáky. Totéž dělávají každého pátého roku v Etiopii, v Memnonově královském sídle, jak traduje Cremutius,⁴⁷ který to vypátral.“ Solinus ve *Sbírcce pozoruhodných věcí (Collectanea rerum memorabilium)* 40,19 ve 3. – 4. století dodává: „Poblíž Tróje stojí Memnonův náhrobek, k němuž se každoročně z Etiopie slétají v houfech ptáci, které Trójané nazývají memnonskými. Podle spisovatele Cremutia se takto houfně shromažďují každého pátého roku v Etiopii a... přilétají do Memnonova královského sídla.“ Klaudios Ailiános (Claudius Aelianus, kolem 175–235), Řek narozený v Praeneste, v řecky psaném spise *O zvláštnostech živočichů*,⁴⁸ přeloženém později několikrát do latiny (v renesanci např. Konrádem Gessnerem, poslední překlad pak pochází z roku 1832 a vyšel pod názvem *De natura animalium, O přirozenosti zvířat*), praví (5,1): „Parijské území⁴⁹ a sousední Kyzikos prý obývají na pohled černí ptáci, kteří se vzhledem údajně podobají jestřábům. Mají-li nedostatek masa,... stačí jim k obživě semena. Když nastává podzim, přilétají hromadně do Tróje. Nazývají se Memnonovi ptáci, protože míří přímo k Memnonově hrobce. Prý ji tam postavili (a dosud stojí) obyvatelé Tróady na počest Memnona, syna Aurory. Memnonovo zabitě tělo vyzvedla matka do výše a... odnesla do Sús, aby tam bylo pohřbeno a aby mu byly vzdány řádné poslední pocty. Tam je jeho kenotaf. Ptáci, patřící Memnonovi, táhnou každoročně do Tróje, nejprve se tam rozptýlí na různé strany a nakonec svedou bitvu. V ní se střetávají tak dlouho, dokud jejich jádro nezahyne a zbylá část opět neodletí. Nechce se mi přemítat, jakým způsobem a odkud se tam berou, nejsem ani nakloněn zkoumat tajemství přírody. Řekl jsem, že tento pohřební souboj svádějí každoročně ptáci na počest Memno-

44 I. BUREŠ (1963: 29).

45 Rovněž Bión ze Smyrny byl řecký bukolický básník 2. století př. n. l., napodobitel Theokrita. Nové bádání přisuzuje autorství básně *Žalozpěv na Bióna* spíše než Moschovi nějakému neznámému Biónovu žáku z jižní Itálie. Srov. L. CANFORA (2004: 508).

46 Srov. *Řečtí bukolikové (Theokritos, Moschos, Bion, Idyly)*. 1927. Přel. RUDOLF KUTHAN. Praha: Společnost přátel antické kultury.

47 Z historického díla senátora Aula Cremutia Corda (roku 25 n. l. spáchal sebevraždu po obžalobě z urážky majestátu) se dochovaly jen nepatrné zlomky. Srov. SLS (2004: 199).

48 L. CANFORA (2004: 809).

49 Parium bylo město v Mýsii u Helléspontu. Mýsie zahrnovala i oblast Tróady.

na, syna Aurory a Títhóna.“ Kointos (Quintus) ze Smyrny (4. století n. l.),⁵⁰ autor řecké epické básně *Události po Homérovi*, v níž popisuje dění od pádu Tróje až po odplutí Řeků, uvádí (2,642–655), že když vojáci pohřbili Memnóna, sami se proměnili v ptáky, kteří kroužili a nařikali kolem hrobky a na počest svého velitele se střetávali v boji. Naposledy se vraťme k Pausanioví, jenž v *Cestě po Řecku* (10,31) popisuje rozměrné nástěnné malby malíře Polygnóta,⁵¹ které zpodobují na stěnách budovy Knidských v blízkosti Apollónova chrámu v Delfách děje a postavy z trójské války. Polygnótova malba se datovává do let 458–447 př. n. l., není však zachována:⁵² „Ve spodní části malby... sedí Hektór. ... Za ním sedí na skále Memnón a hned vedle něho Sarpédón. Sarpédón si složil tvář do dlaní a jedna ruka Memnónova spočívá na jeho plecích. Všichni jsou vousatí a na plášti Memnónově jsou vypodobněni ptáčkové, zvaní Memnónští. Obyvatelé Helléspontu o nich vykládají, že rok co rok přilétají v určitých dnech k Memnónovu hrobu a čistí všechna místa, jež nejsou porostlá stromy a travou, kropíce je křídélky omočenými ve vodě Aisépu“.⁵³

Memnónovi ptáci ve středověku

Zmínku o ptácích pečliví středověcí excerptoři ze staré antické literatury vyjmuli a včlenili do nového kontextu, do katalogů živočichů, jakýchsi předchůdců dnešní zoologické literatury, a to pod názvem „Memnónovi ptáci“ (*Memnonidae*). V 6. – 7. století k učencům čerpajícím z antiky patřil především autor encyklopedie *Etymologiae* Isidor ze Sevilly (XII 7,30): „Memnónovi ptáci (*Memnonides aves*) jsou egyptští ptáci a jsou pojmenováni podle místa, kde zahynul Memnón. Přiletěli pryč u hejnu z Egypta do Tróje poblíž Memnónova hrobu, a proto je oby-

⁵⁰ L. CANFORA (2004: 840); Quintus of Smyrna. *The Trojan Epic. Posthomerica*. 2004. Transl. et ed. by ALAN W. JAMES. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

⁵¹ O tom, že Polygnótos musel být významným a uznávaným umělcem, svědčí i tři pochvalné Pliniovy zprávy v jeho *Přírodovědě* 35,42: „Polygnótos a Mikón, nejslavnější malíři athénští, vyrobili z vinných zbytků po lisování tak zvané tryginon (vinná černě)“, V. PRACH (1941: 32); tamtéž, 35,58–59: „ještě jiní (malíři) se... proslavili před devadesátou olympiádou, jako Polygnótos z Thasu, jenž první vymaloval ženy v průsvitném šatě, jejich hlavy zakryl pestrobarevnými turbany a velmi mnoho první přinesl do malířství, jestliže zavedl otevírat ústa, ukazovat zuby a na místo dřívější ztrnulosti různě měnit obličej. Od něho je malba v portiku Pompeiově,... ten vymaloval v Delfech chrám, ten i v Athénách sloupovou síň, jež sluje Poikilé“, V. PRACH (1941: 35); tamtéž, 35,122–123: „Malovat voskem a barvy vpalovat – kdo první to vymyslel, není známo. Někteří myslí, že to je vynález Aristeidův, později zdokonalený Praxitelem, ale byly daleko starší enkaustické malby, například od Polygnóta“, V. PRACH (1941: 52).

⁵² ARNOTT, W. GEOFFREY. 2007. *Birds in the Ancient World from A to Z*. London – New York: Routledge, 2007, 141.

⁵³ H. BUSINSKÁ (1974: 330–331). – Verze báje o ptácích, kteří spolu nebojují, ale naopak o hrobku pečují, je bližší proměně Meleagrových sester či Diomédoových druhů v ptáky (z 8. a 14. knihy Ovidiových *Proměn*). I tyto proměny prošly dlouhou literární tradicí a podobně jako Memnónovi ptáci jsou též Meleagrovi a Diomédovi ptáci známi i ze stejných středověkých pramenů, které v naší práci citujeme.

vatelé Tróje nazývají Memnonovými. Každého pátého roku přilétají do tohoto města, nejprve nad ním dva dny krouží a poté se třetího dne dají do boje a navzájem se rozsápu drápy a zobáky⁵⁴.⁵⁴ Ve 13., „zlatém století encyklopedie“ traduje augustiniánský a později dominikánský kanovník Tomáš z Cantimpré, žák Alberta Velikého, v *Knize o přírodě (Liber de natura rerum)* vyprávění takto (5,83): „O Memnonových ptácích. Memnonovi ptáci jsou (pojmenováni) podle místa v Egyptě, kde zahynul Memnón, jak říká Isidor a Plinius. Přilétají prý houfně z Egypta do Tróje k Memnonově hrobce, a proto je Trójané zvou memnonskými. Každého pátého roku přilétají k Tróji, a když kolem po dva dny krouží, začnou třetího dne boj a navzájem se trhají drápy a zobáky.“⁵⁵ Kompilací z Tomáše z Cantimpré a dalších zdrojů je i encyklopedie soudobého encyklopedisty Vincence z Beauvais *Zrcadlo přírody (Speculum naturale)* 17,104. I Albert Veliký, po Aristotelovi snad nejvýznamnější přírodovědec minulosti, projevuje ve 13. století v díle *O zvířatech (De animalibus)*, 23,75, závislost na svých předchůdcích, především na Tomáši z Cantimpré: „Memnonovými se podle některých nazývají ptáci, které takto pojmenovali Egyptané podle místa. V hejnech totiž odlétají z Egypta do Tróje k hrobce Memnona, pýthagorovského filozofa, a to vždy pátého roku. Po dva dny tam krouží, třetího dne započnou boj a trhají se zobáky a drápy. Poté se navracejí do Egypta.“⁵⁶ Pozadu za největšími evropskými encyklopedisty nezůstal ani český mistr Bartoloměj z Chlumce, řečený Klaret, který v letech 1359–1364, za vlády Karla IV., sestavil latinsko-český heslář některé – dnes neznámé – středověké encyklopedie, nazvaný *Glosář (Glossarium)*. Ve staročeském překladu latinského hesla 291 („menonides *kmošček*“) dal najevo znalost mytického kontextu v pojmenování ptáka. Připomeňme tu brilantní výklad a rozbor staročeského výrazu *kmošček*, který otiskl již roku 1940 klasický filolog Bohumil Ryba:⁵⁷ „I tu jde nepochybně o slovo zcela umělé. Klaretovo *-šček*

54 Isidor ze Sevilly. *Etymologie XII*. 2004. Přel. a poznámkami opatřila JANA FUKSOVÁ. Praha: Oikúmené, 189. – „Memnonides aves Aegyptiae appellatae a loco, ubi Memnon periit. Nam catervatim advolare dicuntur ex Aegypto ad Ilium iuxta Memnonis sepulchrum, et proinde eas Ilienses Memnonias vocant. Quinto autem anno ad Ilium veniunt, et cum biduo circumvolaverint, tertia die ineuntes pugnam vicissim se unguibus rostrisque dilacerant.“

55 „De mennonidibus. Mennonides aves Egyptie sunt a loco, ubi Mennon periit, sicut dicit Ysidorus atque Plinius. Nam catervatim advolare dicuntur ex Aegypto ad Ylium iuxta sepulchrum Mennonis, et propter hoc Ylienses mennonidas vocant. Quinto anno ad Ylium veniunt, et cum biduo circumvolaverint, tertio die ineunt pugnam et vicissim se unguibus rostrisque dilacerant.“

56 „Memnonides quidam vocant aves a loco ab Egyptiis sic vocatas. Catervatim enim de Egipto volant ad Ylium ad sepulchrum Memnonis, Pythagorici philosophi, semper in quinto anno: et cum biduo ibi circumvolaverint, tertio die pugnam ineunt et se rostris et unguibus lacerant: et tunc revertuntur in Egiptum.“ Srov. též Albertus Magnus. *On Animals. A Medieval Summa Zoologica*. 1999. Translated and annotated by KENNETH F. KITCHELL, JR., and IRVEN MICHAEL RESNICK. Vol. I–II. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, II: 1636–1637.

57 RYBA, BOHUMIL. 1940. „Několik nejasných latinsko-českých dvojic jmen ptáků v Klaretově Glossáři.“ *Listy filologické*, 67, 331.

nyní známe z tvaru, který jsem restituoval a vyložil ve Sborn. Jankovi 1939, 189, totiž *plakošček*. Smíme-li začátek slova spojití se záhadným výplňkovým heslem ‚*kma ylum*‘ 690, vystihli bychom snad úmysl původců vyjádřit pojem ‚ilijského (trojského) ptáka‘.“

Obr. 6. Tomáš z Cantimpré, *Kniha o přírodě (Liber de natura rerum)*. Rukopis Praha, Národní knihovna, sign. XIV A 15, fol. 77va. Česká provenience, kolem 1375–1440. Ptáci na jednoduše pojaté Memnonově hrobce.

Dostáváme se opět k začátku našeho vyprávění, k mistru Pavlu Žídkovi, který ve druhé polovině 15. století přebírá latinskou charakteristiku „Memnonových ptáků“ a vřazuje ji do katalogu zvířat své encyklopedie.⁵⁸ Přečteme-li si na závěr Žídkův text ještě jednou, porozumíme jeho kontextům nyní již jistě mnohem lépe:

„MEMNONOVI PTÁCI jsou egyptští ptáci, o něco větší než kachny. Nejvíce se pohybují v okolí Memnonovy hrobky. Létají v hejnech a někdy se střetávají po tři dny tak ostře a zuřivě, že obyvatelé toho místa naplňují zabitými ptáky vozíky. Jejich mladé maso je vhodné k snědku, připravuje se na různý způsob, staré však je bezcenné, leda by se naložilo do medu jako maso polních ptáků, chycených do tenat.“⁵⁹

Výskyt ptáků umisťuje mistr Pavel Žídek rovněž do Egypta, čímž dobře reflektuje celou zmíněnou helénistickou tradici. Poznámka o ptácích „větších než kachny“ je typickým středověkým dodatkem, který má textu dodat na důvěryhodnosti z odborného, „zoologického“ hlediska, má ukázat autorovy znalosti. Následné převyprávění původní báje o střetu ptáků činí ze starobylého příběhu

⁵⁸ Ke vztahu Klareta a encyklopedie Pavla Žídka *Liber viginti arcium* srov. A. HADRAVOVÁ (2008: 55–64).

⁵⁹ A. HADRAVOVÁ (2008: 221).

i součást odborné literatury českého pozdního středověku.⁶⁰ Závěrečný dodatek o vhodné kuchyňské úpravě masa ptáků lze opět vnímat jako snahu po oslabení tradičního mytologického a literárního nánosu v charakteristice ptáka a současně jako snahu o posílení zdání vyšší konkrétnosti textu. Současně však prozrazuje nepevnou půdu pod nohama, na níž se pozdně středověký autor nachází: v souladu s tradicí čerpá z klasických zdrojů, na mnoha místech jim však již nerozumí, a snaží se proto vřazení mytologické a podobné látky do exaktního zoologického katalogu nějakým způsobem odůvodnit. Projevuje se tu rovněž tendence sjednotit všechny položky katalogu zvířat na bázi jednotného schématu vyprávění, založeného primárně na popisu vzhledu živočichů. Obdobné přídatky ve středověkých seznamech zvířat, usilující o doplnění exaktnějších a praktičtějších informací, vedou někdy moderní badatele ke snaze živočicha zoologicky přesně určit a zařadit podle dnešní taxonomie, ne vždy však je to účelné a úspěšné. Zkusili to např. autoři anglického překladu přírodovědného spisu Alberta Velikého (a po nich i další badatelé)⁶¹ a svorně předpokládají, že v tomto případě se snad jedná o jespáka bojovného (*Machetes pugnax*, též *Philomachus pugnax*, L.) z čeledi sluk. Na podporu tohoto určení doprovází W. G. Arnott vykřičníkem informaci, že tento pták přezimuje v subsaharské Africe, shodou okolností zvláště v dnešní Etiopii, kam antičtí autoři lokalizovali původ „černého Memnona“. Bojovnost ptáka pak vyjadřují jeho pojmenování v některých jazycích: *chevalier combattant* ve francouzštině, *Kampfläufer* v němčině. Jiné typické projevy chování jespáka však mluví proti jeho ztotožnění s Memnonovým ptákem.⁶²

LITERATURA

- Albertus Magnus. *De animalibus libri XXVI*. 1916, 1921. HERMANN STADLER [ED.]. Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters, Band XV (Libri I–XII), Band XVI (Libri XIII–XXVI). Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.
- Albertus Magnus. *On Animals. A Medieval Summa Zoologica*. 1999. Translated and annotated by KENNETH F. KITCHELL, JR. – IRVEN MICHAEL RESNICK. Vol. I–II. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Apollodorus. *The Library. Epitome* Vol. I–II. 1921. Translated by JAMES GEORGE FRAZER. Loeb Classical Library. Cambridge, MA – London: Harvard Univ. Press – William Heinemann Ltd.
- Bibliotheca Teubneriana Latina (BTL–2)*. 2002. CD-Rom. München – Turnhout: K. G. Saur – Brepols.
- Discurses by Dio Chrysostom*. 1940. Loeb Classical Library. Vol. III. Cambridge, MA – London: Harvard Univ. Press – William Heinemann Ltd.
- Hérodotos. *Dějiny*. 2003. Přel. JAROSLAV ŠONKA. Praha: Academia.
- Hésiodos. *Zpěvy železného věku*. 1990. Přel. JULIE NOVÁKOVÁ. Praha: Svoboda.

⁶⁰ Srov. evokaci báje ve schematickém zobrazení ptáků a hrobky v iluminaci středověkého rukopisu na obr. 6.

⁶¹ I. M. RESNICK – K. F. KITCHELL (1999, II: 1636); N. HOPKINSON (2000: 27–29); W. G. ARNOTT (2004: 140–141).

⁶² Další pokusy o možné zoologické zařazení Memnonových ptáků v ornitologické literatuře zaznamenává např. J. FUKSOVÁ (2004, 188–189: pozn. 484).

- Homér. *Odysseia*. 1984¹³. Přel. RUDOLF MERTLÍK. Praha: Odeon.
- Homéřští hrdinové ve vzpomínkách věků. (*Diktys Krétský a Darés Fryžský*.) 1977. Přel. EVA KAMÍNKOVÁ. Praha: Svoboda.
- Hyginus. *Fabulae*. 2002. PETER K. MARSHALL [ED.]. München – Leipzig: K. G. Saur.
- Isidore de Séville. *Étymologies. Livre XII. Des animaux*. 1986. Par JACQUES ANDRÉ. Paris: Les Belles Lettres.
- Isidor ze Seville: *Etymologie XII*. 2004. Přel. a poznámkami opatřila JANA FUKSOVÁ. Praha: Oikúmené.
- Katullus, Tibullus, Propertius. Triumvirové lásky*. 1964. Přel. OTAKAR SMRČKA (Katulla) a RUDOLF MERTLÍK (Tibulla a Propertia). Praha: SNKLU.
- Klaret a jeho družina I–II*. 1926. 1928. Ed. VÁCLAV FLAJŠHANS. Praha: ČAVU.
- Klaudios Ailiános (Claudius Aelianus). *De natura animalium*. 1832. Z řečtiny do latiny přeložil FRIEDRICH JACOBS. Jena: Frommann ed.
- Lucanus. *Farsalské pole*. 1976. Přel. JANA NECHUTOVÁ. Praha: Svoboda.
- Ovid. *Metamorphoses*, Book XIII. 2000. NEIL HOPKINSON. [ED.]. Cambridge, 27–29 (kap. „Lines 576–622: Memnon“).
- Publius Ovidius Naso. *Lásky. Listy milostné. Umění milovati. Jak léčiti lásku*. 1963. Přel. IVAN BUREŠ a RUDOLF MERTLÍK. Praha: SNKLU.
- Publius Ovidius Naso. *Kalendář. Žalozpěvy. Listy z Pontu*. 1966. Přel. IVAN BUREŠ a RUDOLF MERTLÍK. Praha: Odeon.
- Publius Ovidius Naso. *Proměny*. 1974. Přel. IVAN BUREŠ. Praha: Svoboda.
- Publius Ovidius Naso. *Proměny*. 1967. Přel. FERDINAND STIEBITZ. Praha: Odeon.
- Pausaniás: *Cesta po Řecku I, II*. 1973, 1974. Přel. HELENA BUSINSKÁ. Praha: Svoboda.
- Pline l’Ancien. *Histoire naturelle, I–XXXVII*. (Livre X: Des animaux ailés, E. DE SAINT-DENIS. [ED.]. 2003.) Paris: Les Belles Lettres.
- Gaius Plinius Secundus. *O umění a umělcích*. Přel. VÁCLAV PRACH. 1941. Praha: Melantrich.
- Quintus of Smyrna. *The Trojan Epic. Posthomerica*. 2004. ALAN W. JAMES [TRANSL. ET ED.]. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Řeční bukolikové (*Theokritos, Moschos, Bion, Idyly*). 1927. Přel. RUDOLF KUTHAN. Praha.
- C. Iulii Solini Collectanea rerum memorabilium*. 1895. THEODOR MOMMSEN. [ED.]. Berolín: apud Weidmannos (1. vyd. 1864).
- The Geography of Strabo*. 1932. Loeb Classical Library. Vol. VIII. Cambridge, MA – London: Harvard Univ. Press – William Heinemann Ltd.
- Thomas Cantimpratensis (Thomas de Chantimpré). *Liber de natura rerum*. 1973. H. BOESE. [ED.]. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Publius Vergilius Maro. *Aeneis*. 1970. Přel. OTMAR VAŇORNÝ. Praha: Svoboda.
- Vincentius Bellovacensis. *Speculum naturale*. 1481. Strassburg.
- ARNOTT, W. GEOFFREY. 2007. *Birds in the Ancient World from A to Z*. London and New York: Routledge.
- BERNAND, ANDRÉ. 1960. *Les inscriptions grecques et latines du Colosse de Memnon*. Le Caire: Institut Français d’Archéologie Orientale.
- CANFORA, LUCIANO. 2004². *Dějiny řecké literatury*. (Transl. BARTOŇKOVÁ, D. aj.) Praha: KLP.
- DITTENBERGER, WILHELM – PURGOLD, KARL. 1966. *Die Inschriften von Olympia*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- HADRAVOVÁ-DOHNALOVÁ, ALENA. 1990. „K řemeslnické terminologii v encyklopedii Pavla Židka Liber viginti arcium a jejímu využití ve středolatinšské lexikografii.“ *Listy filologické*, 113, 135–143.
- HADRAVOVÁ, ALENA. 1997. *Pauleterinus (Pavel Židek), Liber viginti arcium (ff. 185ra–190rb)*. Praha: KLP.
- HADRAVOVÁ, ALENA. 2008. *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná*. Praha: Academia.

- HADRAVOVÁ, ALENA – HADRAVA, PETR. 2007. „Astronomy in Paulerinus’s Fifteenth-Century Encyclopaedia Liber viginti arcium.“ *Journal for the History of Astronomy*, 38, 305–324.
- HADRAVOVÁ, ALENA – HADRAVA, PETR. 2008. „Tabulka ekvací Měsíce z latinské encyklopedie Pavla Židka a její srovnání s Almagestem, Toledskými a Alfonsinskými tabulkami.“ *Dějiny věd a techniky*, 41, 65–84.
- Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce.* 4 (S–Ž), sv. II (U–Ž). 2008. Kol. aut., vedoucí redaktor LUBOŠ MERHAUT. Praha: Academia.
- MURPHY, EDWIN. 1989. *The Antiquities of Asia. A Translation with Notes of Book II of the ‘Library of History’ of Diodorus Siculus.* New Brunswick: Transactions Publishers.
- RYBA, BOHUMIL. 1940. „Několik nejasných latinsko-českých dvojic jmen ptáků v Klaretově Glos-sáři.“ *Listy filologické*, 67, 320–335.
- Slovník latinských spisovatelů.* SLS. 2004. Zpracoval kol. aut. za vedení EVY KUŤÁKOVÉ a ANEŽKY VIDMANOVÉ. Praha: Leda.
- Slovník řeckých spisovatelů.* ŠŘS. 2006. Zpracoval kol. aut. pod vedením BOŘIVOJE BORECKÉHO a RŮŽENY DOSTÁLOVÉ. Praha: Leda.
- STIEBITZ, FERDINAND. 1972. *Stručně dějiny řecké literatury.* Praha: SPN.

